

BERTHA ZOLTÁN

Transzszilván „lélekmentők” – Páskándi Géza esszéiben

BERTHA ZOLTÁN (1955) Debrecen

A költő, az epikus (a novella- és regényíró), a drámaszerző, az esszéista, a publicista, a naplói Páskándi Géza irodalmi bírálatai – irodalomtörténeti fejtegetései például klasszikus erdélyi elődökről vagy pályatársakról – legalább kettős értékaspektusból is rászolgálnak a felfrissített figyelemre. Egyrészt mert vallomásszerűen tanúskodnak egy kiemelkedő gondolkodó elme eszmei-intellektuális erőfeszítéseiről és szellemi eredményeiről, másrészt pedig mert alapvető szakirodalmi anyagként nyújtanak megvilágosító és gondolatébresztő szempontokat a tárgyalt írói életmű vagy irodalmi jelenség értelmezéséhez, megértéséhez. (E legalább kétféle értékvonatkozás természetesen minden jelentős esszéíró műveit tekintve is nyilvánvaló.) „A szépiró Páskándi Géza gyakran már tanulmányba hajló esszéírói műveinek legbelső, tudati alapzatát a szerző párját ritkító műveltsége és eredeti gondolkodásmódja: »intellektusának méltósága« adja. Filozófia, történelem, irodalom-, művelődés- és nyelvtörténet, a nemzeti és a világirodalom műveinek nagyszerű ismerete, ezek analízise és tanulságaik szintézisbe foglalása, a tudáselemeket filozófiai mélységű s rendezett világgéppé, egységes rendszerre szervező gondolati alakítása szikrázóan tükröződnek vissza e munkáiból” (foglalja mindezt össze Jánosi Zoltán).

Ilyen lényeglátó, egyszersmind hihetetlenül tág összefüggésrendszerben mozgó, asszociatív elmélkedések, gondolatfutamok, perspektívavibráló meglátások özönét görgető – de a sokféle teoretikus szempontot mindig szellemesen és érzékletesen, ugyanakkor éles logikával s nem valami homályos kuszasággal érvényesítő – értekezések azok is, amelyek az erdélyi modernség olyan paradigmatis, korszak- és jellegmeghatározó alakjairól szólnak, mint Kós Károly, Tamási Áron vagy Dsida Jenő és mások. (Főként a *Mesterek kortárs szemmel* [Kráter Műhely Egyesület, 2005] és *Az intellektus méltósága* [Magyar Napló, Írott Szó Alapítvány, 2019] című válogatott esszéköteteiben.) Az erdélyiség sajátos és küldetéses értékvilága olyannyira kiemelt jelentőséget nyer ezekben a tanulmányokban, hogy a jellegadó szellemóriásokat egyenesen transzszilván „lélekmentőknek” nevezi. Miközben rendre valamilyen meghökkentő új perspektívát is kínál a méltató felismerések gazdagításához.

Benedek Elekről szólva például olyan különös szellemi konstellációkról beszél, amelyek a posztmodern teoretikusok meglátásai (Koselleck, Lyotard, Baudrillard) között is hangsúlyossá vált „egyidejű egyidejűtlenségek” kategóriáival, fogalmaival illelhetők. Szamba veszi, hogy ki mindenkinek volt kortársa a nagy 20. századi modernizmus vonulatába tartozók közül Benedek Elek – Bergsontól, Freudtól Einsteinig, Spenglerig és Husserlertől Saussure-ig –, miközben ő tudatosan a múltba fordulva támasztott mintaadó erkölcsi eszményeket és követendő normákat, a kiemelkedő magyar történelmi személyiségek romantizáltan is autentikus alakjának, törekvéseinek megrajzolása révén. „Egy majdnem teljes térbeli egyidejűségben (két egymás mellett szorosan ülő emberként) a történelmi idő más és más távoli pontjain lehetünk (más az időérzetünk: az egyik éppen emlékezik, a másikat leköti a jelen látványa)” – írja Páskándi. És határozottan kimentti a nagy székely író az „elkésettség”, a „vidékiség” hamis vádja alól is, aki mint „visszanéző” típus a múltban nagy kedvvel elidőzik és abból erőt merít. „A »népszolgálat« közismert fogalma az ő magatartásában igazán kitapinthatóvá válik. Kriza tájai felől jöve szolgálni a népet, többek között a saját szellemi kincseinek egybegyűjtésével, feldolgozásával is. Ébredjen rá – milyen szellemi javak birtokosa. És ezt lássák meg azok is, akik eleddig vakok voltak. A népi irodalom nagyjai majd mindezt lázítóbban mondják el, de mégis ő az egyik előfutárak.” A „nagy magyarok életéről” szóló írásai, portréi egyszerre patinásak és kristálytiszták, mint „a hegyi patak”. A megszerettetés és nem az elidegenítés, a deheroizálás a céljuk. Morális mércék felállítása – az igazi pedagógia örök törekvésének jegyében. Az életrajzi személyiség-portrék így – a természetes romantikus példaképpállítás vonásai mellett – helyes reflexeket kialakító „prédikációs-émlékbeszéd” jelleget nyernek. „Változatok a hűségre” – ösz-

szegzi Páskándi, rámutatva ugyanakkor, hogy a példázatosan nemes erények, az „ajánlatos tulajdonságok” (akarat, következetesség, szolgálat, szívósság, szorgalom, céltudatosság, becsület, szigor, szülői, gyermeki, baráti, testvéri szeretet) milyen emésztő dilemmák és gyötrelmek közepette érvényesülnek. „Kölcsey testi gyarlósága *ellenére* valósítja meg önmagát, Csoma szegénysége *ellenére*, Mikes nosztalgiája *ellenére* stb.” Pontosan egybehangzik ez azzal, amit később Csoóri Sándor definiál egyik számvető-programadó esszéjében: „Magyar az, akinek napi gondot okoz a magyarsága. Még végletebben fogalmazva: magyar az, aki az érdekei ellen is magyar akar maradni! – A kérdés tehát nem faji, ahogyan sokan értelmezni szokták és szeretik, hanem filozófiai és erkölcsi.”

A polihisztor író, építész, etnográfus, nyomdász, műtörténész, grafikus, szerszámkészítő, gazda és közigazda, politikus, kultúra- és életszervező Kós Károlyt – a mindentudás és teljességigény, a reneszánsz kísérletező „uomo universale” (vagyis a sokműfajúság, az ezermasterség) megtestesítőjét – afféle önjellemző ars poeticus metaforával „Mindenevő Szellemként” aposztrofálja Páskándi. A „szakbarbárság korában a szellem nagy üdítőjeként”, pezsdítőjeként, „felsőfokú hivatásosságában” ható magatartást adys fogalommal „muszáj-herkulesi” (s az erdélyi értelmiségi magatartásra hagyományosan jellemző) sokoldalúságnak nevezi Páskándi, s a Reményikkel emblematicussá vált „ahogy lehet” szituáció rajzával körvonalazza. A „magad uram, ha szolgád nincsen” szólásmondással markírozza azt az önmagára hagyatott elszántságot, amelyet a „Sancta Varietas, a Szent Változatosság nyugtalanítása, az önelégületlenség és a próbálkozások ereje” bűvöl magához. Jelezve, hogy „a Mindenevő Szellemnek története van”, legalább a francia enciklopédisták óta. S kifejtve, hogy a szellemi szabadság végtelensége a felelős gondolkodás tradicionális körültekintésével párosul. Mert „a polihisztorban sem pusztán a nagy szellemi étvágy működik, s nem is csupán a benne viszonylag egyenletesen elosztott hajlam, képesség egyidejű megléte, hanem korának veszélyes ráutaltsága is”. Mert az erdélyi fejedelmek, Bethlen Gábor és a többi legjobbak is: Mohács után is „még mindig az *egészre*, a teljes hazára gondolva cselekedtek. Olyan ez, mint midőn szorultságból kisebb házba költöztünk, de gesztusaink még szélesek”. S a „fő történelmi dallam végül is azonos vagy nagyon hasonló lesz. Maga a megmaradás.”

S ez pedig a befelé és a kifelé tekintés egyidejű nyitottságával szavatolható: „Provincia és Nagyvilág” együtt-látásával. Hiszen „a »provincia« a megmaradás egyik esélye, mint némely halnak a holt-ág vagy öböl”. És az erdélyi szellem kiteljesítői (az Apáczai- és Bölöni Farkas-félék hosszú sorába tartozók) európai tájékozottságukkal valami „kintről befelé történő szellemáramlást” biztosítanak. A látókör további része a szomszédság, a kistáji, a regionális szféra. S mindezt kiegészíti az a fajta „befelé tekintés”, a Krizák és Orbán Balázsok örök időszerűsége, amely tökéletesen elhibáztattá teszi és hatálytalanítja a provincializmus meg-megújuló vádját. Mert – ahogyan Kós Károlyra vonatkoztatva – Páskándi itt is leszögezi: kozmikus értelemben a világ, a mindenség is „vidékekből” áll; „Földünk is csupán provincia (és provinciális) az egyetemesnek mondott törvények uralma alatt. Nyelveink holmi diaszpórák a végtelenségnek keresztelt tér és idő hangjai közepette. Pánprovincializmusban élünk. Láthatjuk naponta.” De például Páll Lajos együttes korondiságát és európaiságát méltatva is ilyesféle axiómát fogalmaz Páskándi Géza: „alkotásunk eleve egyetemes, és az egyetemes így lesz mindig »földink«, bennszülött, idevalósi, mint a szomszéd atyafi. Igen: az *egyetemes* mindig testvérünk, honfitársunk, és a *vidéki* mindig univerzális nekünk: *ezt* tudja a költő s a művész... És ilyenkor el kéne pirulnia némely szélhámos esztétikának, ha ismerné a szégyent. Mert aligha volt vidékibb kisváros, mint Betlehem városa. És aligha van egyetemesebb kisváros, mint Betlehem városa.” S ugyancsak lokalitás és globalitás, nyelvi konkrétum és absztraktum, emberi és isteni dimenziók összhangját posztulálja Szilágyi Domokosnak dedikált (*A próféta* című hosszúverses, sorsösszegző poémára, rapszodiára reflektáló) prózaversében (*Versmagyarázat – ritmusban*): „Az isteni idea, mely foghatatlan, képes bármely foghatót teremni”; „A költőt a szó – a »nyelvibb szó« feszíti, de kínja, mely keres, mégis az ideának áldoz”; „Az Ige a nyelv alakú idea, nyelvre szabott rész az ideából; ám a lírában az Ige más: a készen kapott szó, az indító szó, a hamuba-sült-pogácsa-szó, lelkünket föltarisznyáló szó, mely iránt a költő nosztalgiázik, hogy mért nem ő szülhette egykor ezt a szót”.

Kós Károly tehát a minket közvetlenül körülölelő közösség létéért cselekvő, küzdő ember, mintegy a „homo faber” archetípusának modern kori megszemélyesítője. Gyakorlatias mentalitásáról Jékely Zoltán jegyezte le (1970-ben) a következő esetet: „Egy délelőtt, még a 30-as évek derekán, beviharzott a kolozsvári Belvárosi kávéházba, s körülnézett: hol talál üres asztalt, amely mellé le-

zökkenhetne, s kipihenhetné a Sztánáról való beutazás fáradsalmait. Üres asztalt nem talált. De az egyik mellett felfedezte Dsida Jenőt, valami fehér papírlapok felett. – Szervusz, Jenő! – köszöntötte. – Hát te mit csinálsz itt? Dsida illedelmesen, talán egy kissé megszeppelve válaszolt: – Verset írok, Károly bácsi. Kós Károly valósággal felhorkant: – Fényes nappal?! A nyavalya törje ki! Azzal a papírlapot félreseperte, leült, az asztalra könyökölt, s mintha mi sem történt volna, kezdett valami történelmi leckébe a remegő költő-íjjúnak. Később híre járta, hogy ez vagy egy hasonló találkozás indította el Dsidában azt a lelki folyamatot, melynek hála megszületett egyik legmeggrázóbb költeménye, a *Psalmus Hungaricus*.” (Az pedig még ismertebb adomás jelenet, amikor aztán az 1936-os helikoni találkozón a *Psalmust* felolvasó Dsidát könnyes szemmel ölelte meg Kós, mondván: te taknyos, hogy mertél ilyen szépet írni?!)

Amikor a kommunizmus betörésekor Dsida költészetét és a *Psalmus Hungaricust* kitiltották, Páskándi már a sötét ötvenes években is síkra szállt a költő „ébresztéséért”, rehabilitációjáért (a szintén szatmári Panek Zoltánnal együtt; s őket követte Földes László – amint mindennek külön fejezetet szentel nemrég megjelent Páskándi-monográfiájában [*Beckett Erdélybe jön – Páskándi Géza második alkotói korszaka 1963–1973*, Polis, 2021] Cseke Péter is). A kivételes formakultúrájával, alaki és tartalmi szépségeivel megigéző, „zenévé légiesült képeivel” inspiráló („ragyogóan jó költő”) Dsidát igyekszik – a kor obligát frazeológiájával – „objektív”, vagyis szakavatott, méltányos és valóban irodalmi-esztétikai megítélés alapján megvédeni, sőt, azt is megkockáztatja, hogy ő még a *Psalmus Hungaricusra* sem fogná rá semmiképpen sem az irredentizmus vádját, mivelhogy megbélyegzéssel („ráfröcskölt elfogultsággal”) bonyolult kérdéseket nem lehet elintézni. És kiemeli, hogy a humanizmus, „az együttérzés az alullévőkkel, a szenvedőkkel való sorsközösség-vállalás krisztusi mozdulata” Dsida (az „Amor Sanctuson nevelkedett” „új-katolikus” költő) lírájának letagadhatatlan sajátja. (S ezzel tulajdonképpen még a forradalmiság motívumait a rehabilitáció érdekében jószándékúan túlhangsúlyozó Panek-cikk állításait is korrigálja.) A költő emberi-művészi habitusának lényegére tapintva fogalmazza meg: „Dsida költői gondolatmenete ez: az ember otthont épít, s önmagában megtisztulva az erkölcsi nemesség minőségileg magasabb fokán »meggyógyítja a világ kelését«.” „Tele van meghitt, emberi szívmeleggel, másokért való bánkódással, aggódó féltéssel és sikolyokkal ez a líra: a *Nagycsütörtök* alvó apostolaitól az *Angyalok citeráján* angyalhangjaiig és az emberre *Leselkedő Magány* tompa fájdalmaig” – teszi hozzá, valamint hogy szólnia kell a „profán és keresztény-hangulatok bájos, tündéri váltakozásáról, amely annyi versébe középkorian ódon, de ilyen sajátos házasítással mégis modern világérzést varázsol”; „remek formaművészetéről, gyönyörű rímeiről, az erdélyi táj zordon fenségu, szinte acél-lapra metszett képeiről”. S befejezi azzal, hogy „állítsunk szép válogatással emléket Dsida Jenőnek, aki a szegény és piszkos és barázdált arcú utcaseprőt arra kéri a hajnali utcán, hogy: »Testvér, ha az üdvösségre jutsz, / rólam el ne feledkezz!« [...] Elfeledkezhetünk-e róla?”

A Dsida Jenő melletti polemikus kiállást két évtized múlva egy nagyobb esszé is követte, amely a költő különleges-varázsos nyelvművészetének lényegi szemléleti-esztétikai összetevőit kutatja – a költő születésének hetvenedik évfordulóján. Az életderű tündéri báját és a mulandóságérzet sajnáló bölcsességét vegyítő kettősséget emeli ki: „Az »arany és kék szavak« költője nem csupán anyagián játékos, és nemcsak a derűs szomorúság lírikusa, nem kizárólag a kamaszos ironia elbűvölő megszólaltatója, vagy a naiv-pajzán erotika énekese. Mert Dsidában *minden minőség* (mint az igazi lírikusoknál mindig) *nemcsak megfelel, de felesel is önmagának*. Angyali, de erotikus. Szorongásos, de öngunyoros. Érzelmes, de ironikus. Vallásos, de panteisztikumba villanó. Halk szavú, de feszült. Lehangelő, de drámai. Logikus, de indulatos” – írja. Összegezvén, hogy „Dsida tiszta humanizmusának fenségeje a fogásra akasztott, szelíd fényű glória. Fénye ma is idáig szivárog.”

Tamási Áronról ugyancsak paradoxonok felvillantásával, sőt egyfajta interpretációs inverziót kifejtő, élesen provokatív eszmefuttatásokkal elmélkedik Páskándi. A mesei-balladás, mitikus-mitológikus Tamásit, a népi játékok, a liturgikus és feleselő párbeszéd, a költői próza mesterét, a tündéri, misztikus vagy mágikus realizmus egyik modern klasszikus vezéralakját éppen a legszokatlanabb ellenkező benyomást keltő jelzőkkel illeti („racionalista”, „pragmatikus”, „utilitarista”). Ezzel azonban nem valamiféle szakértelemhiányról árulkodó kijelentéseket tesz, hanem éppenséggel feszültséget teremt a rögzült és a nem konvencionális megítélésformák között, voltaképpen ugyanazt a művészi tüneményt a másik oldaláról közelíti, hogy rávilágítson: ha felületesen soroljuk be a Tamási-féle alkotót a nem realista, az irracionális kategóriák közé, akkor azt veszélyeztetjük, hogy

valóságosként tudjuk elfogadni a mitikus és misztériumszerű látásmód nagyobb horizontú, teljesebb igazságait. A mítosz „a teljesség iskolája” volt már Németh László tétele szerint is, s a Tamási-fajta beszédmód és esztétikum szintén azt példázza, hogy az igazi, a manipulálatlan és az emberhez méltó valóság szemléletbe a csoda, a misztikum, a transzcendencia a legtermészetesebben és a leghitelesebben fér bele. „Éppen az irreális és irracionális, aki nem számol az egyelőre vagy tán mindig is megmagyarázhatatlan dolgok hatalmával, melyek életünkbe avatkoznak, míg az igazi realista, aki ezeket kellő súllyal, eredeti nagyságukban körvonalazza nekünk” – boncolgatja Páskándi, hozzátéve, az abszurd író nézőszögéből, hogy „egy *absztrakt* író sokkalta »demokratikusabb«, mint egy *naturalista*, hiszen előbbi esélyt kínál az olvasónak, hogy a képzeletét mozgósítsa, míg a naturalista a *részletezés*, az aprólékosság terrorjával sújtja”.

A hatvanas évek derekán a Kántor Lajos által „nagykorúsodónak” nevezett erdélyi irodalomban lezajlott prózavitához is kapcsolódva (amelyben jórészt a Forrás-nemzedék újításainak, Láng Gusztáv szavait idézve: az „erkölcsi ellenzék” kánonreformjának az elismeréséért folyt a küzdelem) Páskándi Bálint Tibor második novelláskötetét (*Angyaljárás a lépcsőházban*) úgy méltatja, hogy írója a gesztusábrázolás költője, aki hőseinek mozdulatait „fölrajzolja az égre, hiperbolás magasba vonja, egyetlen mozdulatnak, fintornak, hangszínnek vagy illatnak nagyobb jelentősége van, mint másoknál az ábrázolás tízoldalainak”. Nála a novella valóban a próza költészete, „a próza légy nagyságú aranyhintója”. Kritikájában Páskándi „hajszáleres ábrázolásról”, légiesre szűrt realizmusélményről, a prózába észrevétlenül, „lábujjhegyen” belopakodó líráról beszél, miáltal „a próza vegytiszta versé finomul”, majd ugyancsak szinte érzékelhetetlenül újra nyugodt, kemény, pontos prózává alakul vissza. A hétköznapi valóság fölé emelkedik, majd újra a valóság talajára lendülnek. S ez a „lehelet-szerű átremegés egyik módból a másikba”, a groteszk figurákon keresztül is, különös sajátossága Bálint Tibornak, amiképpen az a fajta tündéri realizmus is, amelyről Páskándi beszél először nemzedéktársa kapcsán (s ezt is kiemeli a Páskándi-írást alaposan áttekintő elemzésében Demeter Zsuzsa, Bálint Tiborról szóló új monográfiájában [*Bálint Tibor*, MMA Kiadó, 2022]). S amely tündéri poétizálás a külváros megörökítőjénél azt is jelenti, hogy a hitelesen megfestett környezetben ő már főként „az emberi lélek belvárosait és szobabelsőit rajzolja”, „amelyeknek nincs földrajzuk”, mert „határtalanok és elkeríthetetlenek”.

A nyelvi virtuozitás mestere, Dsida Jenő ujjongva és biztatva fedezte fel, mutatta be Lakatos Demeter csángómagyar költőt 1935-ben a Keleti Újságban. Beke Györgynek maga Lakatos Demeter mesélte el így 1971-ben, hogy amikor megpróbálta elkerülni a csángó témákat és még a táj-szavakat is a verseiben, akkor Dsida azt tanácsolta neki: „Demeter, maga hagyja a másféle verszet, azt mások isz tudnak írni. Én csak írjak csángó verszeket. Azokat csak én tudok írni.” Joggal vallhatta önéletrajzában: „csángóul én írtam a legelső csángó verset a világon 1935-ben Kolozsváron”. És halála után, 1974-ben Páskándi Géza summázta legtávlatosabban a csángó népköltő jelentőségét. Hogy romlatlan szépérzékkel, makulátlan líraisággal teremt meg e „völgykatlan-líra” „hegyektől hétbezárt motívumvilágát”, a falusi lét sokhangulatú egyhangúságát, lassú, ismétlődésekkel mért folytonosságát, a természettel együtt-lélegzését. Végtelen sorú variánsokkal, mint a varrottások felsoroló, statikus egymásutánosságában, vagy mint Homérosz állandó jelzőiben, vagy Ady Élet, Halál, Úr képezte szimbólumövezeteiben. Cipelve a közösség és a história terűjét. Az ősi tájnyelv élő mementőjeként. „Viszi büszkénd” az ősiséget. Miközben honvágyat kelt „nyelvünk elsüllyedt Atlantisza” iránt. Műköltészet és népköltészet, én-tudatú líra és egyetemes közhagyomány, tudatosság és ösztönösség határán; mint „ahogy van naiv festő, akképpen *naiv költő ő*”. Beleszületettség ez a nyelvbe, tájba, népcsoportba. Sajátos historikum és sorsszerűség dokumentuma. Az anyanyelv életető erejének, hatalmának erős fegyverténye. Mert az anyanyelv, az anyakultúra az utolsó szalmaszál az ember és a költő számára. A líra tehát „*a nyelvi megmaradás tudatos reflexe*”. S ha egy katalán vagy egy baszk költő számára a saját nyelve az örökös hovatartozás-tudat megőrzése is egyben, s például egy provanszál nyelvjárásban alkotó világhírű Mistral kitűzött célja is a saját identitás fenntartása volt: akkor Lakatos Demeter csángó nyelvjárásban született dalai is maradandó értékforrást nyújtanak. Hiszen (Páskándi szavaival) az „anyanyelv – népköltésben megőrzött – »legtitikosabb«, legmélyebb struktúrái kellene: az a legvégső nyelvi, észjárásbeli képletrendszer, aminek viszont még illata is van, s ami valóban elidegeníthetetlenül csakis az anyanyelvé. Kicsit túlozva, majdnem azt mondtam: a »*lefordíthatatlan*« a mi legerősebb várunk.” A „Bartók-féle *magasabb szintézis*” felépítéséhez is.